

Тетяна КУРЧАБА

кандидат наук фізичного виховання і спорту,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Львівського державного університету фізичної
культури
ім. І. Боберського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7039-0292>
e-mail: kurcat@ukr.net

ПОНЯТТЯ НАЦІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІОЛОГІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Поняття нації та національної ідентичності є предметом наукової зацікавленості філософів, політологів, істориків і соціологів з кінця ХІХ – початку ХХ ст., але особливої актуальності набуло сьогодні, в умовах російсько-української війни. Адже російська наука та суспільна думка, російська політична еліта заперечують існування не лише української держави, а й українського народу та нації. Тому, аналіз наукової спадщини українських соціологів початку ХХ ст. має водночас і наукове, і суто практичне значення. Ідеологічне забезпечення, в умовах гібридної війни, не менш важливе від військового. В той же час, концептуалізацію поняття нації, а відповідно і національної ідентичності, утруднює полісемантичність – вона може означати й етнопілітичну націю, отже може ототожнюватись як з ідентичністю етнічною, так і визначатись лише через приналежність особи до певного громадянства. У рамках індивідуальної ідентичності потрібно розрізняти поняття «Я-ідентичність» (те унікальне, що відрізняє людей один від одного) і «Ми-ідентичності» (що в цих людях є спільного). Без «Ми-ідентичності» не існує «Я-ідентичності», важливим є питання про баланс між ними¹. А. Кофлер вказує, що

¹ Черніш Н., Ровенчак О. Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. №1. С. 41.

сьогодні для західних науковців найвищий статус в ієрархічній моделі ідентичностей мають, насамперед, етнічна, а також гендерна, тоді як у 70-х роках ХХ століття цю ієрархію очолювала класова ідентичність¹.

Етнічна дискримінація українців у ХХ ст., після Жовтневого перевороту 1917 р., практики спрямовані на знищення української етнічності (заборона вживання української мови, обмеження користування нею в освітніх закладах, культурному та публічному житті) спричинили міграцію великої частини української інтелігенції. Проте, перебуваючи в еміграції, українська діаспора зробила помітний внесок у різні сфери життєдіяльності країн проживання, збагативши доробок українських дослідницьких студій, зокрема і в соціології. Прикладом може слугувати створення Українського соціологічного інституту у Празі, який очолив Микита Шаповал – видатний політичний та суспільний діяч України, засновник вітчизняної соціології як окремої фундаментальної та прикладної науки, що багато зробив для її інституалізації. Він відомий також своєю участю у політичній боротьбі в період Української революції 1917–1921 рр.

Проблеми етнонаціонального розвитку України – один із пріоритетів наукових праць М.Шаповала, для якого питання теорії нації належать до фундаментальних. Під час перебування в еміграції в Чехословаччині, він розробляв основи української соціології та брав активну участь у наукових дискусіях щодо теорії нації, що визначило його соціально-наукові погляди. Відома дослідниця Н. Черниш звернула увагу на те, що в українській соціологічній думці 20–30 рр. ХХ ст. найбільш розвинутим напрямком була соціологія нації. Представники української соціологічної думки створювали тут свої концепції, які водночас органічно поєднувались з загальноєвропейськими науковими традиціями, зберігаючи при цьому національну самобутність та своєрідність². Сучасні вітчизняні соціологи продовжують активно досліджувати етнічні/національні та етнополітичні варіанти ідентичності, які визначаються

¹ Там само. С. 35.

² Черниш Н. Проблеми нації у працях українських соціологів на еміграції (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). Державність. 1995. № 1. С. 45.

процесами націо- та державотворення, та залишаються об'єктом наукового інтересу. Намагаючись розкрити соціальний зміст поняття «нація» та виокремити основні моменти націогенезу, М.Шаповал виходив з того, що досягнуті цього можна лише за допомогою соціологічної методології та методів, тобто «мислити соціологічно» – «розглядати суспільні явища у взаємозв'язку з іншими, у взаємовпливі всіх досягнень суспільного процесу, які утворились у людському суспільстві»¹.

М. Шаповал ставився критично до надмірного теоретизування в соціології. На його думку, соціологічні теорії повинні базуватись на емпіричному матеріалі, який є необхідною складовою соціологічного дослідження. Він вважав, що без емпіричних даних соціологія не може існувати. У наукових дискурсах М. Шаповал не погоджувався із поглядами В. Старосольського, який вважав емпіричний напрямок у дослідженні нації обмеженим та неприйнятним. Він стверджував, що основні ознаки нації неможливо визначити емпіричним шляхом.

На відміну від нього, М.Шаповал представляв націю як соціальну спільноту, що займає визначене місце у соціальній стратифікації суспільства та динамічно в ній розвивається і часто є суб'єктом боротьби інтересів. Визначаючи поняття нації зауважував, що «марксистки поділяють соціальний світ лише на класи, визначаючи соціальний прогрес лише боротьбою класів». Уважав таке твердження хибним, оскільки, на його думку, суспільство складається не тільки з класів, а багатьох колективних єдностей: раси, нації, стать, родина, держава, партія, професійні спілки, наукові і спортивні об'єднання, релігійні організації, касти, вікові та територіальні угруповання тощо. Кожне з цих угруповань, на думку М. Шаповала, має власні інтереси, тому конфігурація цієї боротьби досить складна: «є класи, є класова боротьба, проте є і не класи і є не класова боротьба». Дослідник зазначав, що «історичний суспільний процес слід розглядати у двох аспектах: аспект боротьби та аспект співробітництва...».

¹ Юренко А. Никита Шаповал: мировоззренческие основы социологической теории. Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. №4. С. 147.

Важливими методологічними принципами М.Шаповал вважав, що «і клас, і нація є своєрідними соціальними групами, колективною єдністю, що об'єднані усвідомленням своєї складної спільності: спільності матеріальних інтересів, побуту, традицій, переживань. Для нього очевидним було те, що національний зв'язок є різновидом соціального зв'язку. Він заперечував твердження П.Сорокіна про те, що «національність не існує як єдиний соціальний елемент, не існує спеціального національного зв'язку і стверджував протилежне: «національність має глибоке соціальне підґрунтя, походження національності має повністю соціальний характер. Національність представляє визначену соціологічну категорію і є могутнім фактором у розвитку суспільного життя»¹.

М.Шаповал глибше за інших українських вчених простежив онтологічне та гносеологічне національного питання, зазначивши: «завойовані царями народи, соціалісти рахували та рахують Росією, своїм спадком, на який вони мають право власності, отримане від царів». Українське питання в Російській імперії, починаючи з XVII ст. і до сьогодні залишається актуальним і всі «імператори», включаючи Путіна, намагалися вирішити його шляхом асиміляції українців і ліквідації української державності.

Дослідник зробив важливий висновок, який має значення як для фундаментальної соціологічної теорії, так і для суспільно-політичної практики. У своїй праці «Боротьба за націю» (1922) він підкреслював: «Коли хтось каже, що він ігнорує націю, це зовсім не означає, що він ігнорує націю взагалі. Він ігнорує тільки дану, цю націю, дбаючи об'єктивно про іншу націю. Коли він ігнорує цю мову, то орудує мовою іншої нації. В світі немає жодної безнаціональної людини. Через те, що хтось ігнорує дану націю – він служить іншій нації. “Інтернаціонального” як субстрату нема, бо інтернаціональність є формою відношень між націями»². Гостро дискутував М. Шаповал з українськими вченими щодо розуміння суспільної сутності нації, її ознак та

¹ Юренко А. Нікіта Шаповал о сущности нации как социального феномена. Социология: теория, методы. *маркетинг*. 2001. №1. С. 66–67.

² Бичук І. О. Українська національна ідея у поглядах Микити Шаповала. Грані. 2015. № 3. С. 74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_3_15 (дата звернення: 15.03.2023).

факторів націогенезу. Слід зауважити, що в основу його концепції нації покладено принципи об'єктивізму¹.

На прикладі українців він так характеризував націю: «Перед нами є мовне українське скупчення, територіяльне і державне. Всі українці в цьому солідарні й спільні. Тому по цих питаннях у відносинах до інших мовних, територіяльних і державних скупчень вони антагоністичні, а між собою солідарні, виступаючи назовні, як один. Оця складна потрійна верства і є нація. Проаналізувавши інші верстви, які звичайно називаються націями, ми бачимо ці три прикмети найбільш часто»². Разом із тим М. Шаповал не абсолютизував подібної комбінації об'єктивних ознак, розглядаючи їх діалектично і зазначав, що «соціальний склад нації ще не затверднув», і з цього правила є виключення. З іншого боку він заперечував зарахування до характерних ознак нації таких об'єктивних рис, як раса чи антропологічний тип, при цьому зазначаючи, що вони є істотними, а іноді і визначальними для типів етносоціальних спільнот, які в історичному розвитку передували нації³. Так звані «примітивні племена», на його думку, є «релігійно-лінгвістично-територіальними прошарками населення», або «расово-лінгвістично-релігійними». Друге визначення племені не суперечить першому, але враховує і расову ознаку, істотну для племінної єдності, а також те, що деякі народи у племінній фазі свого розвитку ще не мали чітко визначеної території проживання. У народів, які расово змішувались (наприклад, завдяки модерним релігіям, що охопили велику кількість племен і народів), перестала існувати расова єдність, проте зросло прагнення до державної самостійності, тому кумуляція прийняла такий вигляд: лінгвістично-територіально-державний прошарок населення або типова нація⁴.

М. Шаповал, звертаючись до зусиль українського народу досягнути державності, стверджував, що «Українці власне стають нацією». За його переконанням, між племенами та нацією існує

¹ Юренко А. Никита Шаповал: Мировоззренческие основы социологической теории. Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. №4. С. 148.

² Бичук І. О. Українська національна ідея... С. 74.

³ Там само.

⁴ Юренко А. Никита Шаповал о сущности нации... С. 68.

перехідний тип спільноти - народність, що формується на основі таких ознак, як мова + раса + релігія або мова + релігія + територія. Слід зазначити, що соціологи з Оксфорду також підкреслюють формуючу роль мови у конструюванні національної ідентичності.

В процесі розробки теорії нації, різні вчені мають протилежні погляди та використовують різні підходи, при цьому зазначають, що цілісність нації зумовлюється факторами суб'єктивного характеру. Наприклад, В. Старосольський вважав, що об'єктивістські теорії нації є надто атомістичними та відкидав їх внутрішню єдність як єдиного цілого. Він запропонував таке визначення нації, яке враховує її єдність і складові частини: «Нація – це спільнота, себто суспільство, основою якого є араціональна стихійна воля. В протиставленню до спільнот, які ґрунтуються на фізичних підставах кровного зв'язку, як родина, рід, плем'я – вона ґрунтується на інстинктах «другого ступеня, типом яких є ідея» – ідейних. “Об'єктивні прикмети нації” – це тільки чинники, які в даних історично умовинах допомогли національній спільноті витворитися, а разом з нею форми та символи, в яких вона проявляє себе»¹.

М.Шаповал, виходячи зі своєї раціональної світоглядної позиції, не погоджувався з теорією В.Старосольського: «Вона цікава тим, що вказує на виникнення нації як наслідок стихійної волі. Проте, коли існує щось «ірраціональне», розум нічого не розуміє, а тому не може виробити теорії (теорія є результатом розумової діяльності про ірраціональне)»².

Наголошуючи на стихійній свободі «бути нацією», В.Старосольський висунув багато інших тверджень щодо її ознак та процесу націогенезу. Не висловлюючись з приводу кожного твердження В.Старосольського, М.Шаповал намагався спростувати їх власною концепцією. До таких концептуальних питань належить питання про значення культури в етнонаціональному бутті. В.Старосольський зазначав, що «єдність культури сприяє...створенню нації позитивно, а негативно вона допомагає нації ззовні від'єднатись від інших національних спільнот», натомість М.Вебер, якого цитує

¹ Там само.

² Юренко А. Пикита Шаповал о сущности нации... С. 69.

В.Старосольський, переконаний, що «нація не є культурною спільнотою»¹. М.Шаповал мав власне бачення культури в процесі етно- і націогенезу, в національному бутті взагалі та в українському зокрема. Розглядаючи генезу української нації в історичній ретроспективі, М.Шаповал надавав великого значення «культурно-психічним елементам утворення національних зв'язків», оскільки складові культури, в такому ж розумінні, як і у М.Вебера, мають в українському націогенезі провідне значення. Мова, побут, світогляд, матеріальна культура – все це було самостійним та відокремленим від московитів. Підкреслюючи значення І. Котляревського у національному відродженні, М.Шаповал писав: «З маленького джерельця вийшов струмок, який розтікається, притягуючи та вбираючи психічні молекули української свідомості, утворюючи українську психіку в єдиний тип. Мистецтво покладено в основу психологічного зібрання українського суспільства. Мова, пісня, театральне дійство, поезія. Згодом прийшло усвідомлення традиції, тобто історія. На створення мови та історії як матеріалізованих провідників психічної культури потрібно було сто років»². І. Котляревський, який художньо описав життя і побут українців, вказує на відмінності у культурній свідомості українців і московитів.

М. Шаповал у своїй праці «Боротьба за націю» зазначає: «Національне звільнення означає, що мова і культура народу стає основною для всенародної культури, об'єктом турботи усього суспільства, формою його психічного зв'язку»³.

М.Шаповал відшукав та визначив межу, де поєднуються суб'єктивні та об'єктивні фактори націогенезу, розкрив діяльність цього механізму, характеризуючи культуру як інтегральне явище в етнонаціональному бутті. Це змістовне і функціональне розуміння культури робить відмінними концепції М.Шаповала та В.Старосольського. Порівнюючи ці концепції, слід зауважити, що М.Шаповал, вказуючи на різницю культурного рівня окремих соціальних прошарків та кореляцію

¹ Кресіна І. Свідомість і воля – основа нації. В : Старосольський В. Теорія нації. К., 1998, С.23. URL: <http://litopys.org.ua/starosol/stan01.htm> (дата звернення: 17.03.2023).

² Юренко А. Никита Шаповал о сущности нации... С. 70.

³ Юренко А. Никита Шаповал о сущности нации... С.70.

культурних явищ і соціального розшарування, все ж акцентував на суспільно-інтегральному, загальнонаціональному значенні культури. Натомість В. Старосольський, під впливом марксизму, наголошував на тому, що національну культуру у всі часи визначає домінуючий клас даного суспільства. Саме ця культура, на його думку, «виступає в характері носія національної ідеї і національної культури». А М. Шаповал переконував, що в культурі, крім об'єктивних чинників, найбільше проявляється також і суб'єктивний фактор, ознакою якого є національна свідомість¹.

В. Липинський, у своїх наукових працях, акцентував увагу на поняттях «держава» та «нація». На його думку, українська нація може сформуватись лише після виникнення української держави, яка об'єднає всіх мешканців України, незалежно від їхньої національної, соціальної, політичної та релігійної належності. Він доводив, що державницький ідеал та прагнення до його реалізації формуються та розвиваються в середовищі «верхів» народу, а не в середовищі його «низів». Свою концепцію української трудової монархії В. Липинський базував на принципах: 1) суспільного плюралізму – Україна повинна розвинути диференційовану класову структуру, що охоплювала б усі верстви, потрібні для забезпечення існування зрілої нації та самостійної держави; 2) відродження національної аристократії, яка могла б стати сполучною ланкою між «старою» і «новою» Україною і внести елемент стабільності в національне життя; 3) політичного плюралізму – необхідності існування політичної опозиції гетьманській владі, яка своїм тиском на державний апарат не допускала б бездіяльності; 4) територіального патріотизму – усі мешканці України є її громадянами; 5) релігійний плюралізм – рівність усіх конфесій і неможливість ототожнення національності з будь-яким віровизнанням².

Порівнюючи теорії українських учених-соціологів та українських ідеологів, зокрема В.Липинського, Д.Донцова,

¹ Там само.

² Липинський В. Листи до братів хліборобів. Про нас і організацію українського монархізму. Відень. 1926: Bogdan Gancarz. «My, szlachta ukraińska...». Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. Kraków, 2006. 330 s.

О.Бочковського, М.Славинського, М.Шаповал, попри зовнішні відмінності, наголошував на їх спільних рисах. Концепції В.Старосольського та Д.Донцова об'єднувало те, що головною рисою і змістом життя нації є, на їх думку, самочинна воля до життя – невмотивована та ірраціональна. Не подаючи визначення поняття нація (за що його критикував М.Шаповал), Д. Донцов акцентував увагу на її апріорній основі. Волонтаризм є основною рисою, що об'єднує дефініцію нації Д. Донцова та В. Старосольського.

М. Шаповал відкидає тези Дмитра Донцова про існування націй як окремих видів людей (*species*) та інші положення, викладені в праці «Націоналізм». Він вбачає у цій книзі середньовічну балаканину про поняття «нація», яке, на його думку, не уточнюється достатньо чітко. М. Шаповал зокрема заявляє, що Д. Донцов у своїй книзі використовує поняття «нація» у контексті «зоологічного націоналізму», що не має наукового обґрунтування. Одним із опонентів М.Шаповала в дискусії з проблем нації був О. Бочковський, який звертав увагу на особливості психологічного характеру нації. М.Шаповал вважав, що головним фактором націогенезу, перетворення «сирої етнографічної маси» в націю, переходу народу від «біологічного» періоду розвитку до стану усвідомленого національного організму» слугує національна самосвідомість, яка виконує у цьому процесі «кристалізуючу та організуючу роботу»¹. У дискусії щодо нації О. Бочковський, аналізуючи працю Е. Ренана «Що таке нація?» (1882), зазначав: «Нація по його окресленню (Е. Ренан – Т.К.) се психічно-культурно одноманітна спільність, яка заснована на усвідомленні спільної жертвовності за спільне життя та на бажанні і в майбутньому жити разом». Це виявляється у власній відокремленості, збереженні індивідуальної самобутності, повністю самостійному житті як національної одиниці. Новочасна наука прийняла се психологічне розуміння нації². М.Шаповал визначав цю концепцію як

¹ Юренко А. Никита Шаповал о сущности нации... С. 70.

² Бичук І. О. Українська національна ідея у поглядах Микити Шаповала. Грані. 2015. № 3. С. 75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_3_15 (дата звернення: 15.03.2023).

«інтелектуалістично-чуттєву» та вказував на її суперечливість щодо об'єктивних критеріїв визначення нації: «Таким чином, нація (на думку О.Бочковського) – це не очевидна реальність, а явище психічне, щось на зразок партії». М.Шаповал співвідносив теорію О.Бочковського з теорією В. Старосольського, і підкреслював, що різниця полягає лише у факторах формування нації. У працях В. Старосольського націєутворюючим фактором є «неусвідомлена воля», а в працях О.Бочковського «національна свідомість» (розум)¹. Саме акцент на «національну свідомість» у теорії О. Бочковського робить її привабливою для сучасних дослідників. «Таке розуміння нації з часом стає розповсюдженим в українській соціологічній та історичній традиції», – зазначає Н. Чернин². М. Шаповал також вважав національну свідомість важливим чинником створення нації. Саме розвиток національної свідомості до рівня національної ідеології, на думку, М. Шаповала, започатковує національний рух у боротьбі за національне визволення³.

У своїй концепції національної свідомості, М. Шаповал підкреслював її суб'єктивний характер, який становить одну з ознак нації. Проте, водночас він наголошував на необхідності урахування зв'язку цієї свідомості з іншими об'єктивними чинниками, зокрема з мовою. Він стверджував, що національна свідомість базується на усвідомленні колективних інтересів конкретної етнічної групи, яка є споріднена культурно та психічно. Культурна і психічна єдність чи спорідненість є важливим фактором, що зміцнює спільність групи. В усвідомленні цієї спільності і полягає сутність національної свідомості.

Згідно з думкою М. Шаповала, основний соціологічний закон полягає в тому, що свідомість людини є результатом суспільного оточення, і вона організується та проявляється в мові. Таким чином, мова, на думку вченого, є одним з головних об'єктивних детермінуючих чинників, який впливає на формування національної свідомості. Отже, відношення до

¹ Юренко А. Никита Шаповал о сущности нации... С.71.

² Чернин Н. Проблемы нации у працях українських соціологів на еміграції (20 – 30-ті рр. XX ст.). Державність. 1995. № 1. С. 43.

³ Юренко А. Никита Шаповал о сущности нации... С.71–72.

мови, її використання та сприйняття, має велике значення для формування і розвитку національної свідомості.

Згідно з поглядами британського науковця Е.Сміта, нація є політизованою етнічною групою, яка об'єднується спільною культурою та історичною спадщиною, що взаємозв'язані з територіальним та мовним контекстами. Однак, визначення М. Шаповала включає менше компонентів, але все ж таки культурний та мовний аспекти є суттєвими складовими.

Відчуття своєї національної ідентичності є одним із важливих чинників мотиваційної поведінки, адже нація наділена такими джерелами саморозвитку та самозбереження, яких не має жодна інша спільнота. Між представниками національної спільноти існує солідарність, сила якої буває дивовижною, особливо в період тяжких випробувань. Вона проявилася у перші дні російсько-української війни, коли виключно, силою солідарності український народ не дав захопити Київ за три дні, як планували у Кремлі. Сила солідарності стримує наступ ворога на всіх ділянках фронту. Вона проявляється у стійкості і згуртованості після жахливих руйнувань об'єктів цивільної інфраструктури у Харкові, Чернігові, Маріуполі, Вінниці, Кременчузі, Дніпрі та інших українських містах. Шляхи подолання орієнтаційної роздвоєності нації визначаються оптимальністю етнонаціональної політики і темпами формування громадянського суспільства. Саме від чіткого політичного визначення національних пріоритетів і національних інтересів залежить становлення української політичної нації на основі подолання залишкових комплексів меншовартості та «малоросійства»¹.

¹ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ, 2002. С. 7.

Ольга ШИМАНОВА-СТЕФАНИШИН

кандидат політичних наук,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Львівського державного університету фізичної
культури
ім. І. Боберського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9637-7109>
e-mail: olya.shymanova@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Сучасне суспільство базується на свободі обміну інформацією та відкритості інформаційних системи, а завдяки сучасним комунікативним і медійним технологіям значно розширились можливості вільного поширення інформації для максимально широкого кола споживачів.

Для будь-якої держави важливою є інформаційна складова, яка під впливом розвитку інформаційної інфраструктури, інформаційних ресурсів та інформаційно-комунікативних технологій, стала впливовим чинником реалізації державних інтересів і фактором життєздатності сучасних націй.

Теоретико-методологічні засади дослідження державної інформаційної політики стали об'єктом зацікавлень ряду українських дослідників – А. Москаленка, І. Арістової, Г. Почепцова, С. Чукути, В. Брижко, Ю. Іванченко, С. Русака, І. Березовської, Т. Костецької, Б. Синчака, О. Мотляха¹.

¹ Сучасна інформаційна політика / відп. ред. А. З. Москаленко. Київ, 1999. 190 с.; Арістова, І. В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 40 с.; Почепцов Г.Г., Чукут С.А. Інформаційна політика. Київ : Знання, 2008. 663 с.; Брижко В. До питання сучасної інформаційної політики. Вісник Академії управління МВС. 2009. № 2. С. 27–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2009_2_3 (дата